

Fıkıh-Felsefe İlişkisi

Fıqh and Philosophy

Halit ÜNAL*

Giriş

İlim, insana doğuştan verilen yetilerle elde edilen ve öğrenme çabasıyla daima canlı kalan, gelişen ve yenilenen bir olgudur. İlmî teşvik eden ve canlı tutan, kâinattaki hârikulâde güzellikler ile insanın merak duygusunu tahrik eden esrarengiz olaylar ve sürekli arayış içinde olan ve bir türlü tatmin olmayan insan ruhudur.

İnsanın fitrî bir özelliği olarak öğrenme, anlama ve yorumlama faaliyeti ilk insandan beri var olmuştur. Maddî-manevî ihtiyaçlar, rahat ve konforlu yaşama arzusu ve entellektüel tatmin duygusu ilmî ve fikrî faaliyetleri geliştirmiş; farklı ilim dallarının meslek ve sanatların doğmasına zemin hazırlamıştır.

Fıkıh, mükellefin dinî naslarla bildirilen hak ve görevlerini bilmesi, naslar yardımıyla eylem ve davranışlarının hukuki sonuçlarını anlama çabasıdır. **Felsefe** ise “insan zihninin eşyayı yorumlaması; insan aklının varlık ve oluşu sorgulaması”dır.¹ Her iki bilim de aklı ve duyuları bilgi kaynağı olarak kullanmakla birlikte fıkıh dinî naslara felsefe ise akla ve aklı çıkarımlara öncelik verir.

Bu makalede fıkıh ve felsefenin tanımı ve ilgi alanlarıyla ilimler tasnifi içindeki yerine temas ettikten sonra “düşünme, anlama ve yorumlama” ortak paydasından hareketle bu iki ilim dalı arasındaki ilişkiyi, imkân nisbetinde ortaya koymayı deneyeceğiz. Fıkıh temel İslâm bilimlerinden olduğu için araştırmamız Kur’an ve Sünnet ve rey (akıl) kaynaklarına bağlı olarak gerçekleştirilecektir.

* Prof. Dr., Avrupa İslam Üniversitesi.

Fıkıh-felsefe ilişkisine geçmeden önce bu ilimleri temellendirmek üzere “fıkıh”la anlam benzerliği bulunan “ilm”in² ve “felsefe” nin Arapça karşılığı olarak kullanılan “hikmet”in izahını yapmamız gerekecektir.

I. İlim ve Hikmet

1. İlim

“Bir şeyin hakikatini idrak”³ manasına gelen *ilim*, İslâm’a göre, bir nesneyi ve bir olayı Allah’ın ve O’nun elçisinin bildirmesiyle (vahiyle)⁴ ve/veya duyular ve akıl vasıtasıyla tanıyıp kavramakla⁵ elde edilen sistemli bilgidir.⁶

İnsan, duyuları vasıtasıyla varlıkları tanır ve algılar; olayları müşahede ederek zihninde o nesne ve olay hakkında bir tasavvur oluşturur. Buna duyuların bilgisi (mahsûs bilgi) denir. Akıl yürütme yoluyla elde edilen, delillerle isbatlanmış bilgi aklî bilgidir. İnsanın ne olduğu, nereden gelip nereye gittiği ve ne olacağı gibi sorulara cevap arayan bilgi ise felsefî bilgidir.⁷

Temel prensipleriyle birlikte ilim ve ilim objeleri ile ilgili en tatmin edici açıklamayı yapan vahiy bilgisidir.” Görülen ve görülmeyen her şeyi bilen” ve “her şeyi yaratan”(Ra’d 60; En’am 102) Allah, Kur’an’da gerçek bilgiyi, ilim ve hikmeti, öğretmiş ve bu bilgiyle insanlar arasında adaletle hükmetmesini Peygamberine emretmiştir.⁸

İlimle ilgili bu genel malûmattan sonra konumuz olan “Fıkıh-Felsefe ilişkisi”ne hazırlık mahiyetinde *fıkıh* ile *hikmet* arasındaki münasebete temas edelim:

İnsanın yaratılış gayesi Allah’ı tanımak ve O’na kulluk olduğu için (Zâriyat 56) İslâm insanların şirkten uzak sahih bir imanla işleyecekleri salih amele büyük değer vermiştir. Dolayısıyla iman ve amelle ilgili ilimler olan Kelâm ve Fıkıh İslâmî ilimler içinde ayrı bir öneme sahiptir. Ebû Hanîfe (r.) ın (v.80-150) Kelâm (İtikad) bilgisine el-fıkhu’l-ekber (en büyük fıkıh) demesi, Kelâm ilminde belli bir noktaya geldikten sonra da insanların en çok ihtiyaç duyduğu fıkha yönelmesi bunun açık ifadesidir.

Fıkıh, dinî hükümleri hikmet ve incelikleriyle anlamak demektir. Kur’an, mükellefin eylem ve davranışlarına ilişkin hükümleri hikmetleriyle açıklayan mübîn bir kitaptır. Aşağıda açıklayacağımız gibi *fıkıh*, sadece dinî hükümleri bilmek değil aynı zamanda uygulamaktır.⁹ Bu anlamda *hikmet* ile *fıkıh* ilim-amel bütünlüğünü ifade eden ve birbiriyle yakın ilişkisi bulunan iki kavramdır.

2. Hikmet

Hikmet, “ilim ve akılla hakkı bulmaktır.”¹⁰ Allah için hikmetin manası O’nun eşyayı (varlıkları) en iyi bilen olması¹¹ ve varlıkları bir gaye ve maksada göre yaratmasıdır. İnsan için ise hikmet, onun varlıkları tanıyıp iyi işler yapmasıdır.¹² Geniş bir anlam yelpazesine sahip olan hikmet “ insanı iyi olana yönlendiren, çirkin ve kötü olandan alıkoyan”, “söz ve fiilde isabet”, “doğruyu bilmek, doğruyu yapmak”, “ilim-amel uygunluğu ve bütünlüğü” gibi anlamlara gelmektedir. Tehânevî “hikmet ilmi” (ilmü’l-hikme) tabirinin felsefe karşılığında kullanıldığını kaydeder.¹³

Allah Tealâ Hakîmdir. Boş, gayesiz ve hikmetsiz hiçbir iş yapmaz. O, **الحكم الحاكمين**: “Hüküm verenlerin en üstünü”dür. Kur’an da hakîm bir kitaptır. Ayetleri muhkemdir.¹⁴ Hikmetin “Kur’an hakikatlerini bilmek, âyetlerin nâsîh, mensuh, muhkem ve müteşabihini bilmek” olduğu söylenmiştir.¹⁵ “و يعلمهم الكتاب والحكمة” “Onlara Kitabı ve Hikmeti öğretir” (Al-i İmran 164) âyetinde Kitab Kur’an ile hikmet ise Sünnet ile tefsir edilmiştir.

İnsanın gayesiz ve başıboş yaratılmadığı bazı âyetlerde ifade edilmekte, (Kıyâme 36; Ankebût 2) müminlerin özelliklerinden söz edilirken “onlar boş söz ve işlerden yüz çevirirler.” (Mü’minûn 3; Furkan 72) denilmektedir. Mü’minlerin “yapmadıklarını söylememeleri”, “başkalarına iyiliği emredip kendilerini unutmamaları” (Saff 2; Bakara 44) hatırlatılmaktadır. “İyilikle kötülüğün bir olmadığı, kötülüğü en güzel yolla gidermek gerektiği”, “Hikmet ve güzel öğütle Rabbin yoluna davet etmeyi” emreden (Fussilet 34; Nahl 125) âyetlerle, “Allah’a ve âhiret gününe iman eden kimsenin ya hayır söylemesi yahut susması gerektiği”ni (Câmiu’s-sağîr 2/164) ifade eden hadis de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

İlim ve hikmet kavramları ile ilgili bu açıklama ve değerlendirmelerden sonra Fıkıh ve Felsefe bilim dalları ile ilgili tahlillerimize geçebiliriz.

II. Fıkıh ve Felsefe

Sosyal bilimlerin önemli iki dalı olan **fıkıh** ve **felsefenin** alt yapısını ve arka planını oluşturmak ve bu iki bilim dalı arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak için **ilim** ve **hikmet** kavramlarını açıkladık. Aynı şekilde aralarındaki ilişkinin varlığını ve boyutunu tesbit edebilmek için, kaynağı, ilgi alanları ve ilimler tasnifindeki yeri ile birlikte **fıkıh** ile **felsefeyi** de izah etmemiz gerekecektir.

Bilim “beş duyunun algı alanına giren nesne, olgu veya ilişkilerin; gözlem, test, tümevarım, tümdengelim, doğrulama gibi yöntemlerle sistematik olarak incelenmesi” dir.¹⁶ “Şer’î hükümlerin delilleriyle bilinmesi” anlamına gelen

ve doğrudan doğruya müslümanın günlük hayatını düzenlediği için Hz. Peygamber döneminde fiilî olarak uygulanan “*fıkıh*”, İmam Şâfiî'nin (h.150-204) er-Risâle isimli eserinde usûl ve esaslarını tedvin ettikten sonra erken dönemde ilim haline geldi. Tarih içinde olayların akışına ve ihtiyaçlara göre gelişerek zenginleşti.

Fıkıh insanın (mükellefin) eylem ve davranışlarının dinî-hukûkî hükmünün belirlenmesi çerçevesinde gelişen, yukarıdaki tarife uygun bir *bilim* olduğu halde felsefe “varlığın bilgisi veya bilimi”, “varlığın ilk ilkelerini, ilk nedenlerini araştıran bilim”¹⁷ gibi genel manada tanımlanan “her ilmin prensiplerini koyan, sınırlarını belirleyen temel ve kuşatıcı” bir ilimdir.¹⁸

Fârâbî *ihşân'ul-ülüm*'da Felsefeyi, Aristo'nun *Metafizikası*nı esas alarak dördüncü fasılda *Metafizik*/ilmü'l-ilâhî adıyla; fıkıh ise Medenî ilimler (ahlâk ve siyâset) ve Kelâmıla birlikte beşinci fasılda zikretmiştir. Fârâbî'nin ilimler tasnifinde ilk dört fasıl yani dil, mantık, matematik, fizik ve metafizik teorik ilimler arasında; beşinci fasıl olan medenî ilimler ise pratik ilimler içinde yer almaktadır. Kelâm'ın pratik ilimler arasında yer alması Fârâbî'ye göre “kelâmın, sadece inanç konusunda doğru ve kesin bilgi elde etmeyi değil aynı zamanda o bilgiyi hayata geçirmeyi amaçlamasındandır.”¹⁹

Buna göre felsefe teorik, fıkıh ise pratik bir ilim olmaktadır. O halde teorik olan *felsefeyi* pratik olan *fıkıh* ile ilişkilendirmek yerine, onu fıkıhın bir bölümü ve aynı zamanda teorisi olan *usûlü'l-fıkıh* ile birlikte değerlendirmek daha doğru olur. Böylece “ilkeler ve nedenler bilimi” olan felsefe fıkıhın ilke ve esaslarını açıklamada yardımcı bir rol üstlenmiş olur.

1. Usûlü'l-Fıkıh – İslâm Hukuk Felsefesi

Kelime anlamından hareketle fıkıh ile felsefe arasında “aklî istidlâl yollarını kullanmak suretiyle düşünme, yorum yapma ve yargıda bulunma” şeklinde genel bir ilişkinin ve mutabakatın olduğundan söz etmiştik.

Burada fıkıh ilminin teorisi ve esasları anlamındaki fıkıh usulünü ele alarak, bir görevi de “temel kavramları, ilkeleri ve kanunları bulup karşılaştırmak”²⁰ olan felsefenin bu ilimle ilişkisini göstermeğe çalışacağız. Felsefe, açıklandığı gibi, kısaca “kaynak, neden ve ilkeler” bilimidir. *Usûlü'l-fıkıh* da kaynak, neden ve ilkelerden söz eder. O halde her iki bilim de kaynak ve metod ilmi olmakta ortaktır. Ancak usûlü'l-fıkıh sadece fıkıh (hukuk) ilminin metod ve felsefesini incelerken felsefe “her ilmin prensiplerini inceler, sınırlarını belirler”.

Fıkıh, “mükellefin, lehinde ve aleyhinde olan eylem ve davranışlarının hukukî sonucunu, kısaca haklarını ve görevlerini bilmesi ve bunu inceleyen ilim, **usûlü'l-fıkıh** ise bu hak ve görevleri şer'î delillerden çıkarma yöntemi ve felsefesidir. ²¹ Meselâ اقيموا الصلوة: “namazı kılınız” Şer'î bir delildir. Buna göre namaz vaciptir (farzdır). Bu bilgi fıkıh bilgisidir. Şâri' (kanun koyucu) olan Allah biz mükellef olan kullarından namaz kılmalarını kesin bir ifade ile istemektedir. **Usûlü'l-fıkıh** bize اقيموا الصلوة “namaz kılınız!” ifadesinden namaz kılmanın kesin emir yani farz olduğunu delilden nasıl öğrendiğimizi açıklar: اقيموا emir fiilidir. Emir vücûb (kesinlik) ifade eder. Dolayısıyla namaz kılmak farzdır.

Bunun yanında namazın niçin farz olduğu ve hikmeti de aklî ve naklî delilleriyle usûlü'l-fıkıh ilminde açıklanır. Meselâ bir âyette “namazın insanın kötü ve çirkin davranışlardan engellediği ifade edilmiştir.” (Ankebût 45) Allah'ın “sayılamayacak kadar nimetleri olan” ihsanı bol bir yaratıcı olduğu da Kur'an'da (İbrahim 34; Bakara 251) ifade edilmektedir. Bu nimetlere şükür aklen de bir gerekliliktir.²²

“Onların mallarından sadaka al; bununla onları (*günahlardan*) temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin. Ve onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (*onları yatıştırır.*) Allah iştir, bilendir” (Tevbe 103) âyetinde sadakanın, sadaka vereni temizleyip malının bereketini artırdığı, Hz. Peygamber'in duasının da sükûnet ve huzur sağladığı bildirilmektedir.

O halde şer'î delillerden hüküm çıkarma yanında Şâriin maksat ve gayesini dikkate alarak ve hükümlerin vazediliş hikmetini düşünerek olayları değerlendirmeye de Usûlü'l-fıkıh: İslam Hukuk Felsefesi çerçevesinde yapılan bir işlemdir. Buna **hikmetü'teşri** (şer'î hükümlerin hikmeti ve felsefesi) denmektedir.

Şer'î hükmün hikmet ve felsefesine Aile hukukundan bir örnek vererek bu bölüme son vermek istiyoruz. Câhiliye döneminde Araplar kadınlarını boşar, iddeti bitmeden tekrar alır, tekrar boşar ve iddeti bitmeden tekrar alırdı. Böylece kadın huzursuz edilir ve onuru zedelenirdi. İslâmiyet boşamayı “Allah'ın en çok buğzettiği helâl” olarak nitelendirmiş, bu kötü âdeti kaldırarak boşanmadan vazgeçme kapısını açık tutacak şekilde boşamayı üç ile sınırlandırmıştır. “Boşayan erkek, iddet boyunca boşadığı kadına nafaka vermek mecburiyetindedir. Kadının hamile olup olmadığı birinci aybaşı halinde anlaşılabilir ise de iddetin üç aybaşı haline çıkarılması, hamileliğin olmadığı kesinlikle belirmesinin sağlanmasından ötede bir psikolojik ve sosyal gayeyi gözetmektedir. Bu da, bu süre içinde erkeğin vazgeçmesini temin ve kadının da eksikliğini izâle hususunda her ikisine düşünüp taşınma fırsatı vermektir.

Dine en uygun olan boşanma budur ve kişilerin böyle bir boşanmadan sonra tekrar evlenmelerine de cevaz verilmektedir. Ayrılığın her iki tarafa zor gelmesi ve her ikisinin de hayatı biraz daha anlamaları ve önceki tutum ve davranışlarından vazgeçmeleri düşünülerek ikinci defa evlenmeleri meşru sayılmıştır. İkinci evlilikten sonra, tekrar boşanmayı gerektirecek durum avdet edebilir ve ikinci defa boşanabilirler ve son olarak bir üçüncü defa daha evliliği deneme şansı tanınır ve bu evlilikleri de iyi geçmez, neticede boşanma zorunda kalırlarsa artık bu üçüncü boşanmadan sonra tekrar pişman olup evlenmeleri meşru sayılmamıştır. Çünkü üç defa uzun bir süreyi kaplayan tecrübe ile artık geçinmelerinin mümkün olmadığı sabit olmuştur.”²³

III. İslâm Düşüncesinde Akıl-Nakil İlişkisi ve Fıkıh Usûlü

Fıkıh-felsefe ilişkisi bağlamında akıl-nakil ilişkisine de kısaca yer vermemiz gerekir. Zira Fıkıh hem aklî hem naklî delile dayanır. Fıkıh Usûlü de hem delilleri açıklayan hem de hükümleri yorumlayarak felsefesini yapan bilim olarak akla ve nakle dayanır.²⁴ Aklî istidlâl yollarını kullanan felsefe ile fıkıh ve fıkıh usûlünün ortak tarafı üçünün de aklı hüküm ve delil kaynağı olarak kullanmasıdır.

Sahabe döneminden itibaren reyin (aklın) hüküm kaynağı olarak kullanılıp kullanılmayacağı tartışılmış²⁵ bu, sonraki dönemlere akıl-nakil çatışması şeklinde yansımıştır. Prensip olarak İslam’da akıl-nakil çatışması olmadığı, aklın nakli anlamak için bir vasıta olduğu, dolayısıyla akıl ve naklin birbirini tamamlayıcı bir bütün olduğu kabul edilmiştir.²⁶ Bunu İbn Teymiyye “sarih akıl, sahîh nakle muvafıktır” şeklinde formüle ederek felsefeci ve sapık fırka mensuplarının vehmi olarak nitelendirdiği “akıl-nakil tearuzu”nu gidermek üzere “Muvafıkatu Sahihil-menkul Lisarihil-Ma’kul” isimli hacimli eserini kaleme almıştır.²⁷

İslâm Hukuk düşüncesinde akıl-nakil çatışması olmayıp akıl-nakil uygunluğu olduğunu kelâm ve usûl’l-fıkıh ilminde tartışılan “hüsün ve kubuh” konusuna temas ederek bitirelim:

Eşya ve fiillerdeki güzellik ve çirkinlik, akılla anlaşılabilir mi? Yoksa bu güzellik ve çirkinliği anlamak için Şari’in hitabı mı gereklidir? Bu konuda iki görüş vardır:

1. Bir şeyin güzelliği onun emredilmiş olmasıyla, çirkinliği de nehyedilmiş olmasıyla anlaşılır. Başka bir ifadeyle emredilen şey güzel, yasaklanan şey çirkindir.
2. Fiiller bazı kısımlara ayrılır: a) aklın tek başına güzelliğini ve çirkinliğini anladığı fiiller. Doğru söylemenin güzelliği, yalan söylemenin çirkinliği gibi. b)

Şer'i bir bilgi olmaksızın aklın tek başına güzelliğini ve çirkinliğini anlayamadığı fiiller. Namaz, oruç, hac vb. ibadetlerin güzelliği; içki, domuz vb. haram kılınan şeylerin çirkinliği.

Aklı selim ile düşünüldüğünde şeriatın emir ve yasaklarında güzellik olduğu anlaşılır. Şöyle ki:

1. İbadetler, bizi yaratan ve bize nimet veren Allah'a kulluk ve şükür için.
2. Muamelat, toplum düzeninin sağlanması ve ihtilafların sona ermesi için.
3. Münakehat, neslin çoğalması için
4. Ukubat ve hudut, din, can, mal, akıl ve namusun korunması için yapılır.²⁸

Görüldüğü gibi dinî emir ve yasakların akli temelleri ve izahları vardır. Zira akıl teklifin esasıdır ve din, kişileri kendi hür iradeleri ile bu emir ve yasaklara uymaya sevk eden nizamın adıdır.

Sonuç

Fıkıh-felsefe ilişkisini bir makale çerçevesinde incelemeye çalıştık. Akletmeyi ve düşünmeyi emreden âyetleriyle, Hakîm olan Allah Teâla hakîm olan Kur'an'ın da vahyi anlamak için akli aktif olarak kullanmamızı istemektedir. Teklifin esası yani mükellefi dinî emir ve yasaklara uymakla sorumlu tutmanın esası akıldır. Dolayısıyla akli olmayan sorumlu değildir. Dinin doğru anlaşılıp yorumlanmasında ve uygulanmasında aklın ve akli istidlâllerin önemi inkâr edilemez.

Fıkıh zahiri (objektif) delillere dayalı olarak bir eylem ve olayı anlayıp hükme bağlamaktır. Sezgi (keşif, rüya vb.) objektif olmayan araçlar, din psikolojisi gibi başka bilim dallarında değerlendirilebilirse de, fikhî çıkarımda delil olarak kullanılamaz. Çünkü bunlar değişken ve sübjektiftir.

İllet ve hikmetini akılla bilemeyeceğimiz ve olduğu gibi uygulamak zorunda olduğumuz sınırlı sayıdaki emir ve yasakları (nasları) bir tarafa bırakırsak sosyal hayatta cereyan eden birçok olayı nasların ruhuna uygun olarak akıl ile çözebiliriz.

Bu noktada felsefenin, zihne farklı düşünüş ve algılama yolları göstererek; çözüm öneri ve yöntemleri sunarak, fıkha yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Hatta felsefenin bütün sosyal bilimler için problemlerin tahlili ve çözümünde perspektif sunan ve açılım sağlayan değerli katkıları olduğu düşünülebilir. Zira felsefe bütün insanlığın ortak düşünce hazinesidir.

Notlar

- 1 Ömer Demir ve Mustafa Acar, Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ankara: Vadi Y., s.87
- 2 İlim ve fıkıh kelimelerinin ikisi de bilmek anlamak ve kavramak manalarına gelir. İlim bir şeyin hakikatını ve gerçek mahiyetini anlamak olduğu halde fıkıh inceliklerini, detaylarını ve diğer varlıklarla ilişkisini, özelliklerini anlamak demektir. Peygamberimiz (s.) Abdullah b. Abbas (r.) için التاويل و علمته في الدين و اللهم فقهه في الدين “Allah’ım onu dinde fakih (ilim ve anlayış sahibi) kıl ve ona te’vili (Kur’an’ı tefsir ilmini) öğret !” buyurmuştur.
- 3 العلم ادراك الشيء بحقيقته Bir şeyin hakikatını idrak ya zâtını bilmekle yahut delillere dayanarak bir şeyin varlığına ve yokluğuna hükmetmekle olur (Râğb el-İsfahânî, Müfredât, 343).
- 4 Nesnelerin bilgisini insanlara öğreten Allah olduğu gibi akıl ve düşünce gibi ilim öğrenme vasıtalarını yaratan da Allah’tır. Allah Peygamberlere indirdiği vahiy ile ilmi öğretmiştir. وعلم ادم الرحمن علم القران خلق الانسان علمه “Allah bütün isimleri Âdem’e öğretti” (Bakara 31); (Rahmân 1-4) “Rahman Kur’an’ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona açıklamayı öğretti.” (Rahmân 1-4)
- 5 Bilgi, bilincin bir nesneye yönelik kavrama faaliyetidir; Bilinen bir nesneyi ve bir şeyin biçiminin zihinde oluşumunu ifade eder. (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi Bilgi md.)
- 6 Tanımı, türlerinin ayırımı, değer ve sınırının belirlenmesi gibi konular “bilgi teorisi”nde işlenen ilmin kaynakları, İslâm’a göre, duyular (havâss-ı selîme), akıl ve vahiy (nakil/haber-i sâdık=doğru haber) dir.
- 7 Bilgi, kazanılması ve uygulanmasına göre Nazarî(teorik: Varlıkların zihinde teşekkül eden bilgisi); Amelî (pratik: uygulanan bilgi); Sem’î (duyularak elde edilen: naklî bilgi) şeklinde de ayrılır.
- 8 Kur’an’da Allah’ın varlığına ve büyüklüğüne delil olmak üzere kâinat ve kâinata cereyan eden olaylarla ilgili bilgi verildiği gibi insan, toplum, tarih ve sosyal olaylarla ilgili bilgiler de verilmektedir. Peygamberler Allah’tan aldıkları vahiy insanlara öğreten ve insanlar arasında adaletle hüküm veren elçilerdir: كما ارسلنا فيكم رسولا منكم يتلو عليكم آياتنا ويزكيكم ويعلمكم الكتاب و نيتكيم من انزلنا اليك الكتاب بالحق لتحكم بين الناس بما اريك الله و لا تكن للحائنين “Nitekim kendi içinizden size âyetlerimizi okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size Kitab’ı ve hikmeti talim edip bilmediklerinizi size öğreten bir Resûl gönderdik.” (Bakara 151); انا انزلنا اليك الكتاب بالحق لتحكم بين الناس بما اريك الله و لا تكن للحائنين “Allah’ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab’ı hak ile indirdik: hainlerden taraf olma!” (Nisâ 105); و ان احكم بينهم بما انزل الله ولا تتبع اهوائهم “Aralarında Allah’ın indirdiği ile hükmet ve onların arzularına uyma!” (Mâide 49). Allah’ın ilmi zâtidir ve küllîdir. Öğrenme yoluyla ve vasıtayla değildir. عالم الغيب والشهادة الكبير المتعال “O görülen ve görülme-yeni bilir. çok büyüktür, yücedir.” (Ra’d 60) İnsanın bilgisi ise temelde “Allah’ın insanlara bilmediklerini öğretmesine”(Alak 5) dayanır.
- 9 Hikmet doğru hüküm verme ve bu hükmü yerinde ve güzel uygulama demektir. Fıkıh ile hikmetin bu ortak anlamını ومن يؤتى الحكمة فقد اوتى خيرا كثيرا “Kime hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiştir.” (Bakara 269) âyetiyle من يرد الله به خيرا يفقهه في الدين “Allah kimin hayrını dilerse onu dinde fakih (anlayış sahibi) yapar.” (Câmiu’s-sağ’îr, 27169) hadisi teyid etmektedir. Zira hayır ancak ilim ve amelle gerçekleşir.
- 10 İsfahânî, age., 127; Hikmet bir şeyi yerli yerine koymak demektir. Hikmet ile aynı kökten olan *bükküm*, hikmetten daha geneldir ve “ilim ve fıkıhla birlikte yargıda bulunmak”; bir dâvayı adalet ve nesafet ilkelerine göre karara bağlamak manasına gelir. “Hikmet ve hüküm” “bilmek” (ilim) ve anlamak (fıkıh) manalarında eş anlamlı iki kelimedir. Meselâ ona -Hz. Yahya’ya- çocuk iken hüküm verdik” (Meryem 12) âyetinde geçen hüküm “bilme ve anlama” manasıyla hikmet demektir.” (DİA, Hikmet md.)
- 11 الا يعلم من خلق وهو اللطيف الخبير “Yaratan hiç yarattığını bilmez mi? O Latîftir, her şeyden haberdardır. (Mülk 14) يعلم خاتنة الاعين وما تخفي الصدور “O, gözlerin hâin bakışlarını ve kalplerin gizlediklerini bilir.” (Mümin 19)

- 12 وما خلقنا السماء والارض وما بينهما باطلا “Biz yeri, göğü ve arasındakileri batıl ve hikmetsiz olarak yaratmadık.” (Sâd 27) ولقد اتينا لقمان الحكمة “Biz Lokman’a hikmeti verdik.” (Lokman 12)
- 13 Geniş bilgi için bkz. DİA, Hikmet md.
- 14 Elif Lâm Râ. İşte bunlar hikmet dolu Kitab’ın âyetleridir.” (Yunus 1) Elif Lâm Râ, (Bu sana indirilen), hikmet sahibi (ve) her şeyden haberdar olan (Allah) tarafından âyetleri sağlamaştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır.” (Hûd 1)
- 15 Isfahânî, age., “Hikmet” md.
- 16 Demir ve Acar, age., s.37
- 17 Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, “Felsefe” md.
- 18 DİA, “İhsâu’l-Ulûm” maddesi.
- 19 DİA, aynı yer.
- 20 Sosyal Bilimler Ansiklopedisi aynı yer.
- 21 Usûlü’l-fıkha İslâm Hukuk Felsefesi denilip denilmeyeceği tartışmaları için bkz. H. Atay İslâm Hukuk Felsefesi 20 vd.
- 22 Şer’î delillerden usulüne göre hüküm çıkarma ve hükümlerin illet ve hikmetlerini açıklamaya birçok örnek verilebilir. Ezcümle عليكم الصيام “Oruç size farz kılındı” و لله على الناس حج “Beyti hacetmek Allah’ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır” ayetlerinde orucun ve haccın farz olması hükmünü كتب (yazıldı/farz kılındı), ve على الناس (insanlar üzerine bir borçtur) manasından çıkarıyoruz. Buradaki hüküm çıkarırken dayanağımız Arapça dilidir. Arapça’da كتب yazıldı/farz kılındı demektir. على الناس de insanlar üzerine bir borçtur manasıdır. Orucun farz kılınması hikmetini âyetin sonundaki لعلمكم تتقون “umulur ki korunursunuz” ifadesi açıklamaktadır.
- 23 Abdulvehhab Hallaf, İslâm Hukuk Felsefesi, çev. Hüseyin Atay, s.8,9.
- 24 “Fıkıh usulü yalnız nasların hüküm ifade ediş keyfiyetini anlama metodolojisi değil bütün bir sosyal varlık alanını hem tasvir hem de yeniden inşa edip sürdürmeyi amaçlayan, bu haliyle hukuk, ahlâk, bilim ve sanat alanlarını temellendirmeyi hedefleyen Batılı disiplin ve yaklaşımlarla mukayeseye elverişli bir toplumsal teori şeklinde görülmelidir. Fıkıh usulü hem akli hem nakli ilkeleri bünyesinde toplamış, nakli yönü de bulunan akli bir ilimdir.” (DİA, Usûl-i Fıkıh md.)
- 25 Sahabe döneminde re’y Kur’an ve sünnette hükmü bulunmayan şer’î bir mesele hakkında ehil bir kimsenin kendi kanaatini söylemesi şeklinde anlaşılmaktaydı. Hz. Ebu Bekir böyle bir durumda re’yi ile icthâat ederek: “Bu benim görüşümdür. Eğer doğrusu Allah’tandır yanlış ise bendendir. Bunun için de Allah’tan affımı isterim.” demiştir. Hz. Ömer de: “Ey İnsanlar! Yalnız Rasûlullah zamanındaki re’y doğru idi. Çünkü Allah ona gösteriyordu. Bizim re’yimiz ise zandan başka bir şey değildir.” Hz. Ömer bununla şu ayeti işaret ediyordu: “Ey Muhammed! Doğrusu insanlar arasında Allah’ın sana gösterdiği gibi hükmedesin diye Kitab’ı sana hak olarak indirdik.”
- 26 Bkz. Fazlurrahman, İslam, çe. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, s.140.
- 27 İbni Teymiyye adı geçen eserinde akıl-nakil çatışmasının şu şekilde giderileceğini ifade etmektedir: “Din ve akıl çatışırsa dinin takdimi gerekir. Çünkü akliselim dinin bildirdiği şeylerin tamamını tasdik eder. Halbuki din aklın kabul ettiği şeylerin hepsini tasdik etmez.” (İ. Teymiyye, age. I/116)
- 28 Zencani, Tahricu’l-Furû’ ale’l-Usul, Beyrut 1987, s.244 vd.

